

UDK 17:27-248.4:14Seneka
Prethodno priopćenje
Primljeno: 21. 7. 2009.
Prihvaćeno: 21. 10. 2010.

ELEMENTI UNIVERZALNE ETIKE U PAVLA I STOIČKOG FILOZOFA SENEKE

Mato ZOVKIĆ

Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu
Josipa Stadlera 5, BIH – 71 000 Sarajevo
mato.zovkic@bih.net.ba

Sažetak

Predstavivši univerzalnu etiku u suvremenom međureligijskom i kulturalnom dijalogu kao oslanjanje ljudi različitih uvjerenja i kultura na zajedničke moralne vrijednosti, autor uspoređuje tekstove Seneka i Pavla na tri razine: 1. metafora o ljudskoj zajednici kao jednom tijelu sa zajedničkim pravima i dužnostima; 2. ljudsko dostojanstvo robova i potreba da gospodari postupaju humano prema njima; 3. dužnost da prema drugima postupamo onako kako želimo da oni postupaju prema nama (zlatno pravilo ili pozitivna recipročnost). Ovo temelji na citatima ili sažetcima iz Senekinih djela *De clementia*, *De beneficiis*, *De ira*, *Epistula* 47, 48, 95. Od Pavlovih poslanica navodi određene tekstove iz 1 Sol, Gal, 1 Kor, Rim i Ef. Navodi smjernice iz dokumenta Papinske biblijske komisije *Bible and Morality* (2008.) o sličnostima i razlikama Pavlove i stoičke etike.

Ključne riječi: etika, Seneka, Pavao, stoici, razumna ljudska narav, zajedničke vrijednosti, zajednica kao jedno tijelo, robovi, pozitivna recipročnost, dokument *Biblija i moral* Papinske biblijske komisije iz 2008., međureligijski dijalog.

Uvod

O univerzalnoj etici (*global ethics*, *Weltethos*) govori se u međureligijskim mirotvornim organizacijama.¹ Ono što djelatnici međureligijskog dijaloga i me-

¹ Usp. Hans KÜNG – Angela RINN-MAURER, *Weltethos christlich verstanden*, Freiburg, 2005.; Hans KÜNG – Walter HOMOLKA, *Weltethos aus den Quellen des Judentums*, Frei-

đunarodnog mirotvorstva misle pod univerzalnom etikom, u religijskim i filozofskim leksikonima donekle se obrađuje pod pojmovima »naravni zakon, vrijednost« te »opće dobro, profesionalna i socijalna etika«. Kršćanski moralisti s pravom upozoravaju da se kršćanski moral ne može svesti na svjetovni humanizam, ali uviđaju potrebu oslanjanja na zajedničke vrijednosti kršćana i ljudi drugih nazora pri izgradnji humanijega i pravednijega svijeta.² Zanimljivo je da je Međunarodna teološka komisija svom dokumentu od 9. lipnja 2009. godine dala naslov *Alla ricerca di un'etica universale: nuovo sguardo sulla legge naturale* te da u br. 21 kaže kako je u stoicizmu »la legge naturale il concetto chiave di un'etica universalista«.

Ovaj fenomen potiče egzegete na novo čitanje Pavla kao Židova dijaspore i propovjednika evanđelja među poganima u svjetlu grčko-rimske filozofije njegova vremena.³ Prema stoicima, univerzalna etika je moguća zbog razumnosti ljudskih bića i jedinstva ljudskog roda. Njima su svemir i ljudski rod metaforičko tijelo a to im je ključ socijalne etike.⁴ U tom kontekstu M. V. Lee navodi Senekino djelo *Epistula* 95,51-53 gdje je istaknuto da smo svi udovi jednog velikog tijela, svi smo po naravi pripadnici iste obitelji, sastavljeni od istih elemenata i usmjereni prema istom cilju; narav nas potiče na međusobnu ljubav i čini nas socijalnima.⁵ Lucius Annaeus Seneca je Pavlov suvremenik (4. pr. Kr. – 65. po. Kr.), bio je rimski književnik i stoički filozof. Dio njegovih filozofskih razmišljanja inspiriran je službom odgojitelja mladog cara Nerona te željom da u rimskom carstvu prevladavaju mir i pravda.⁶ Ovdje možemo kratko proraditi neke Senekine i Pavlove tekstove s odabranog gledišta kao uvid u

burg, 2008.

² Usp. Joseph FUCHS, *Weltethos oder säkularer Humanismus*, u: *Stimmen der Zeit*, 118 (1993.) 3, 147-154.

³ Knjige i studije koje su mi dostupne istražujući ovu temu: Wayne A. MEEKS, *The Moral World of First Christians*, Philadelphia, 1986; Reinhold RECK, *Kommunikation und Gemeindeaufbau. Eine Studie zur Entstehung, Leben und Wachstum paulinischer Gemeinden in den Kommunikationsstrukturen der Antike*, Stuttgart, 1991; Mark G. BRETT (ur.), *Ethnicity and the Bible*, Leiden, 1996. (prilog: John M. G. Barclay, 'Neither Jew nor Greek': Multiculturalism and the New Perspective on Paul, 197-214); David J. WILLIAMS, *Paul's Metaphors. Their Context and Character*, Peabody (Massachusetts) 1999., (pregled djela grčko-rimskih filozofa i pisaca, 305-333); J. Paul SAMPLEY (ur.), *Paul in the Greco-Roman World. A Handbook*, Harrisburg, 2003; Jan G. van der WATT – François. S. MALAN (ur.), *Identity, Ethics and Ethos in the New Testament*, Berlin, 2006. (etiku Pavlovih i pavlovskih poslanica obradilo je 11 egzegeta, 167-413).

⁴ Usp. Michelle V. LEE, *Paul, the Stoics and the Body of Christ*, New York, 2006., 59-102 (poglavlje: Stoic universal Humanity and Ethics).

⁵ Michelle V. LEE, *Paul, the Stoics and the Body of Christ*, 83-84. Talijanski prijevod Ep. 95 nalazi se u: Lucio Anneo SENECA, *Opere morali*, Milano, 2007., 356-370.

⁶ Usp. Virginia GUAZZONI FOÀ, *Storia del pensiero occidentale – Dalle origini alla chiusura della scuola di Atene, I*, Milano, 1974., 400-411; P. MONTOVANELLI, Seneca, u: *Enciclope-*

Pavlovu povezanost s misaonim strujanjima u grčko-rimskom svijetu. Pritom ne zaboravljamo da je Pavlu vrhunski motiv moralnog djelovanja ljubav Božja prema ljudima očitovana u Kristu Gospodinu: »Prigrlijte jedni druge kao što je Krist prigrlio vas na slavu Božju« (Rim 15,7).

1. Metafora o ljudskoj zajednici kao jednom tijelu

Seneka

Godine 1993. istraživao sam značenje Isusove izreke »Ne budite zabrinuti za sutra« (Mt 6,34) u kontekstu kanonskih evanđelja i novozavjetnog vremena. Tada sam se susreo s poimanjem providnosti kod stoika i pročitao Senekino djelo *De providentia* budući da u njemu odgovara na pitanje prijatelja Lucilija kako se patnje dobrih i pravednih ljudi mogu pomiriti s božanskom providnošću. Tada sam vidio da kod ovog poganskog filozofa ima divnih misli o pouzdanju u Božju providnost, ali mu nedostaje vjera u osobnu besmrtnost nakon fizičke smrti i poštivanje vlastitog života, koji je dar Stvoritelja i traži da ne ubijamo ni sebe ni druge.⁷ Radeći na odabranoj temi o etici u Pavla i Seneke, iznova sam pregledao ovo Senekino djelo i pročitao još druga: *De ira*, *De clementia*, *De beneficiis* te *Ep.* 8, 47, 48, 71, 90, 94, 95 i 103. Seneka se osjeća mudracem koji na temelju pročitanih djela i osobnog iskustva poučava ljude kako svladavati strasti i uvježbavati vrline da bi bili dugo sretni. Prema tomu, njegova je etika prvenstveno individualna, ali nije sebičnjačka. Seneka je svjestan da čovjek živi u obiteljskoj, državnoj i ljudskoj zajednici te da ne može biti sretan samo za sebe. Refleksije o ljudskoj zajednici kao jednom tijelu, u kojem udovi ovise jedni o drugima i mogu pridonositi zajedničkom dobru, snažno su prisutne u djelu *De clementia* koje je napisao oko godine 55. i namijenio mladom caru Neronu. Želio ga je odgojiti za milosrdna i omiljela vladara.⁸

Već u I,3 on podsjeća svoga mladog studenta da je čovjek »*socialis animal communi bono genitum* – socijalno biće odgovorno za opće dobro. Ipak među svim ljudima najviše doliči da vladar bude blag«. U nastavku ističe da je vladar »veza koja učvršćuje državu, životni dah od kojega ovise tisuće a one bi po sebi bile teret i plijen drugih kad bi nestalo velikog uma (*mens*) carstva. (...) Jer ako razboriti ljudi stavljaju javne stvari iznad privatnih, izlazi da je vladaru

dia filosofica, XI, Bompiani, 2006., 10452-10456; Antonella BORGIO, *Lessico morale di Seneca*, Napoli, 1998.

⁷ Usp. Mato ZOVKIĆ, *Isusove paradoksalne izreke*, Sarajevo, 1994., 192-247 (poglavlje »Ne budite zabrinuti za sutra [Mt 6,24]«).

⁸ Usp. *Seneca in Ten Volume, I – Moral Essays with an English Translation by John W. Basore*, London, 1970., VII-XIV.

potrebna moć, a državi glava« (I, 4). Vladao je duša svoje države, a država njegovo tijelo pa je on milosrdan prema sebi kada iskazuje blagost prema državljanima (*Tibi enim parcis, cum videris alteri parcere* – I,5). Krivo bi postupao vladar koji bi mislio da je on siguran a nitko drugi u njegovoj državi nije siguran, jer sigurnost treba učvršćivati garantiranjem sigurnosti (*securitas securitate mutua paciscenda est* – I,19). Iskazujući milosrđe, vladar gradi sebi sigurnost na otvorenom, jer je ljubav građana neosvojiva utvrda. Iskazujući stalno dobročinstva vladar dokazuje da ne pripada država njemu nego on državi.

U II,2 Seneka izriče pred mladim carem nadu da će se blagost njegova srca (*animi mansuetudo*) proširiti po svem carstvu koje je kao njegovo tijelo: »Od glave dolazi zdravlje tijela; od nje svi dijelovi žive, miču se ili venu ovisno od toga živi li ili vene njihova duša. Bit će građana i njihovih drugova dostojnih ove dobrote, i cijelim svijetom će zavladati ispravno ćudoređe (*recti mores*). Moći ćeš ruku sustezati (od kažnjavanja).« Ono što čine dobri i milosrdni ljudi vladar bi trebao činiti radosno i spremno: suze ožalošćenih će brisati a ne povećavati, pomagati brodolomcima, providati smještaj prognanicima, pomoć potrebnima, neće vrijeđati one kojima daje pomoć niti se sustezati od dodira s njima nego će davati kao čovjek čovjeku od onoga što je zajedničko (*ut homo homini ex communi dabit*); na majčine suze pošteđivat će život sina, zapovijedat će da se skidaju okovi zatvorenika, naređivat će da se gladijatori oslobode, sahranjivat će tjelesa i onih koji su umrli kao kriminalci, ali će to činiti smireno i uz kontroliranje samoga sebe (II,6). Ove Senekine misli podsjećaju nas kršćanske snažno na Mt 25,31-46 gdje Isus najavljuje da će o eshatonu suditi vlastite vjernike i druge ljude prema tomu koliko su pomagali potrebnima koje su susretali i mogli im pomoći.

Britansko izdanje *De clementia* završava izvadcima iz papirusa koji je sačuvao Hildebert od Toursa: »Dobar vladar svladava samoga sebe, služi narodu, ne prezire ničiju krv; ako je to krv neprijatelja, ipak pripada onome tko bi mogao postati prijatelj; ako je krv kriminalca, ipak je krv ljudskog bića (*nocentis est, sed hominis*). Čija god bila krv, dobar vladar smatra zločinom proliti je, jer je on ne može dati. Stoga se zgraža nad svakim prolijevanjem krvi (*Ideo quotiens funditur, confunditur*).«

Djelo *De beneficiis* obuhvaća sedam knjiga a Seneka ga je pisao u nastavcima između god. 54. (nakon Klaudijeve smrti) i 65. (pred vlastitu smrt).⁹ U njegovo vrijeme u Rimu su dobrotvornost i zahvalnost smatrane socijalnim vrlinama. U I,11 predlaže redosljed dobrotvornog davanja: najprije ono što

⁹ Usp. John W. BASORE, Introduction, u: *Seneca in ten Volumes III – Moral Essays with an English Translation by John W. Basore*, London, 1975., VII-VIII.

je nužno, zatim ono što je korisno i napokon ono što je ugodno. »Nitko nije toliko glup da bi ga trebalo opominjati neka ne šalje gladijatore čovjeku, koji je upravo prikazao javnu predstavu, niti dariva ljetnu odjeću u vrijeme zime ili zimsku odjeću u vrijeme ljeta. Treba postojati socijalni osjećaj pri iskazivanju dobročinstava« (*Sit in beneficio sensus communis* – I,12). Dobročinstva trebamo iskazivati onako kako ih želimo primati: rado, spremno i bez oklijevanja (*Sic demus quomodo vellemus accipere: ante omnia libenter, cito, sine ulla dubitatione* – II,1). Pritom ne bismo trebali licem ili riječima iskazivati aroganciju, ali ni hvalelisati se (II,11). Uvažavajući načelo recipročnosti, on kaže da ne bismo smjeli iskazivati dobrotvornost kakvu bismo se stidjeli tražiti za sebe (*Nullum beneficium dabo, quod turpiter peterem* – II,15).

Kad netko prima dobročinstvo, tim više prima što ga više treba (III,35). Otac kojemu je sin spasio život primio je više nego što je dao. Odanost djece roditeljima (*pietas*) bit će tim revnija ako djeca svojim dobročinstvima nastoje nadići ono što su primila (III,36-37). Na početku *De clementia* IV stoji neka vrsta stoičke teodiceje. Seneka ističe da osobe s pravom vrlinom ne privlači prilika za dobitkom niti odvraća opasnost od gubitka. »Trebamo ići prema njoj gazeći sve probitke (*Calcatis ad illam utilitatibus eundum est* – IV,1). Seneka kao stoik ruga se epikurejcima koji filozofiraju na gozbama te smatraju da je vrлина samo sluškinja užitaka (*virtus voluptatum ministra est*). On uzvraća da sretan život ne može postojati bez vrline (*sine virtute nego beatam vitam posse constare*). »Kad bi nas samo vlastiti interes poticao da pomažemo drugima, tada oni koji ne trebaju pomoć drugih a mogu najviše iskazivati dobročinstva – kao bogataši, moćnici i kraljevi – ne bi imali nikakvu dužnost iskazivati ih. Tko razmišlja ne o tome gdje može najbolje uložiti svoje dobročinstvo nego izvući iz njega najveću korist, nije dobrotvor nego posuđivač novca. Ako je korist darovatelja jedini razlog za iskazivanje dobročinstva i ako Bog može od nas očekivati korist, tada Bog ne bi imao nikakvog razloga za iskazivanje dobročinstava. Je li premalena stvar što smo rođenjem svi jednako obdareni? Iako sreću u kasnijem životu ne dobivamo u jednakoj mjeri, je li premalo što nam je priroda (*natura*) dala sa samom sobom. Govoriš: 'Bog ne daje dobročinstva!« Odakle onda dolazi sve što imaš, što daješ, što uskraćuješ, nagomilavaš, kradeš? Odakle bezbrojne stvari koje raduju tvoje oči, uši, um? Odakle obilje koje nam dotječe? Zbrinuti smo ne samo u onome što nam je nužno nego smo ljubljeni do razmaženosti« (IV, 3-5). U nastavku nabraja prirodna bogatstva koja Bog daje svima, ali je za njega priroda drugo ime za Boga, jer »božanski razum prožima cijeli svemir i sve dijelove svijeta«. Seneka je uvjeren da su u nama ljudima usađene sjemenke svih razdoblja, svih umjetnosti te da Bog iz naše dubine izvlači različite talente.

»Kažeš: 'Sve ovo dijeli mi priroda (*natura*)'. Ne uviđaš li, kada ovo govoriš, da samo daješ novo ime za Boga? Što je naime drugo priroda nego Bog i božanski razum koji prožima cijeli svemir i sve njegove dijelove« (IV,6-7). Ovdje Seneka očituje panteističko usmjerenje stoika i Pavao bi mu se sigurno usprotivio biblijskom vjerom u osobnog Boga koji je stvorio svemir, zemlju i ljude. Za Seneku su *Natura*, *Fatum*, *Fortuna* »*eiusdem dei nomina varie utentis sua potestate* – imena istog boga koji se različito služi svojom moći« (IV,8).

Seneka uči da pomaganje potrebnima može i treba uključivati opasnost po dobrotvora. Tko bi mogao izbaviti čovjeka okružena razbojnicima, izlaže opasnosti vlastitu sigurnost. Tko brani optuženika, izlaže se progonu moćnika. Tko spašava proskribiranog, može sam biti proskribiran. Ako pitamo, kakva nam je korist od iskazivanja dobročinstava, odgovor je: »Mirna savjest (*bona conscientia*). Kao što je dužnost neba da izvodi okretaje prema ustaljenom rasporedu prirode te sunca da mijenja položaj tako da izlazi i zalazi, i to bez dobivanja nagrade, tako je dužnost čovjeka činiti dobro« (*beneficium dare* – IV, 12). Djelo završava poticanjem na iskazivanje dobročinstava i onima koji su nezahvalni: »Nezahvalnik nije naškodilo meni nego sebi, jer sam doživio plod svoga dobročinstva dok sam davao. Iskustvo će me učiniti ne sporijim u davanju nego pažljivijim u odabiranju. Ono što sam izgubio u slučaju jednoga, kod drugih ću dobiti. Čak i takvome iskazat ću dobročinstvo drugi put kao što dobar seljak liječi neplodnost svoga tla obrađivanjem i gnojenjem. Moje dobročinstvo izgubljeno je samo za mene, a on je izgubljen za čovječanstvo (*perit mihi beneficium, ipse hominibus*). Nije velikodušnost dobročinstvo iskazivati pa gubiti, nego gubiti pa dalje davati« (VII,32).

Senekino djelo *De ira* obuhvaća tri dijela. U prvom govori o vanjskim vidovima, škodljivosti i različitim definicijama srdžbe; u drugom o izvoru, naravi i lijeku protiv srdžbe; u trećem o oslobađanju od vlastite srdžbe i stišavanju srdžbe kod drugih.¹⁰ U II,12 kaže da ništa nije teško ondje gdje sam razum nalaže strpljivost. Dok životinjama nagon služi mjesto razuma, čovjek ima razum mjesto nagona (II,16). Seneka ističe da dužnosti dopiru dalje od pravnih odredaba: »Koliko toga traže odanost (*pietas*), ljudskost, darežljivost, pravda, vjernost što je sve izvan propisa javnih zakona!« (II,28). Odnos sugrađana u državi uspoređuje s odnosom udova u tijelu: »Zločin je naštetiti domovini, a također i građaninu jer je on dio domovine, jer ako poštujemo cjelinu, trebamo

¹⁰ Služim se latinsko-engleskim tekstom u: *Seneca – Moral Essays I, with an English Translation by John W. Basore*, London, 1970., 106-355. Također prijevodom na srpski: SENEKA, *O gnevu*, Beograd, 1983. Tom izdanju priložena je studija: dr. Miloš Đurić, L. Anej Seneka, 107-110.

dijelove smatrati svetima. Stoga je zločin naštetiti čovjeku, jer je on tvoj sugrađanin u proširenom gradu. Što ako bi ruke htjele štetiti nogama ili očima rukama? Kao što su svi udovi tijela u međusobnom skladu jer je interes svih da pojedini budu zaštićeni, tako ljudsko društvo (*homines*) treba štiti pojedince (*singuli*) jer su rođeni za skupinu (*coetus*) a ni društvo (*societas*) ne može biti zdravo bez pažnje i ljubavi dijelova« (II, 31). Na početku treće knjige ističe naš filozof da srdžba ocu donosi žalost, mužu rastavu braka, državnim činovnicima mržnju, kandidatu gubitak na izborima, a srdžba moćnika strmoglavljuje građane u rat: »Srdžba izokreće samu ljudsku narav, jer narav potiče na ljubav, a srdžba na mržnju; narav traži da budemo drugima korisni, a srdžba da im naškodimo« (III,5). Kratkoća života treba biti poticaj da činimo dobro sebi i drugima. »Dok imamo dah u sebi, dok živimo među ljudima, njeđujemo ljudskost (*colamus humanitatem*); ne ulijevajmo nikome straha, ne budimo nikome opasnost; prelazimo preko šteta, uvreda, pogrda i zajedljivog ruganja; podnosimo hrabro nezgode života. Dok se obazremo, kako kađu, i dok se osvrnemo, smrt će već biti tu« (III,43).

U *Ep.* 48, 2 donosi Seneka veličanstvenu misao o socijalnoj dimenziji ljudskog bića: »Nitko ne može živjeti sretno ako misli smo na sebe, ako sve skreće samo u svoju korist. Trebaš živjeti za blišnjega, ako želiš živjeti za sebe (*Alteri vivas oportet, si vis tibi vivere*). Ovaj socijalni osjećaj koji ljude povezuje međusobno i potvrđuje postojanje temeljnog zakona koji važi za sve čovječanstvo, ako je ispravno shvaćen, veoma pogoduje razvoju skupljenog društva o kojem sam ti govorio: prijateljstva. Onaj tko osjeća da ima mnogo zajedničkoga sa svakim čovjekom imat će sve zajedničko s prijateljem«. U ovom Pismu Seneka raspravlja o socijalnim životu i lažnim silogizmima.¹¹ U nastavku ističe da je svaki čovjek pozvan iskazivati pomoć unesrećenima kao što su brodolomci, zatvorenici, bolesnici, siromasi. One koji prema njemu pružaju ruke, mudrac treba naučiti što je nužno, a što suvišno. U *Ep.* 95 uči da su generalne norme filozofije nužne za sretan život. U tom kontekstu ističe kako nas narav potiče na međusobnu ljubav i čini nas socijalnima te nastavlja: »Ona određuje što je pravično i pravedno, jer je prema njezinim principima jadrniji uvreditelj od uvrijeđenoga. Jedna od njezinih zapovijedi je da ruke trebaju biti uvijek spremne na činjenje dobra. Imajmo stalno u srcu i na usnama onaj glasoviti stih: 'Čovjek sam i ništa ljudsko nije mi strano.'¹² Neka nam dobra budu zajednička,

¹¹ Talijanski prevoditelj naslovljava ga: »I doveri della vita sociale e falsi sillogismi«, u: *Seneca – Opere morali*, 159-161.

¹² »Homo sum, humani nihil a me alienum puto« – Terencijeva izreka. Publius Terentius Afer, oko 190 – 159 pr. Kr., kao rob doveden u Rim u kuću senatora Terencija Lukana,

jer smo po rođenju isti. Naše je društvo veoma slično kamenom luku koji bi pao kada se kameni ne bi podržavali i tako držali cijeli luk.«¹³

Pavao

Bio je monoteistički Židov dijaspore s vjerom u Boga Stvoritelja kojem su ljudi odgovorni za svoje ponašanje. Osnovna moralna kategorija Staroga zavjeta je Savez s Bogom i s vjerničkom zajednicom a u Novom zavjetu središte moralnosti je primjer Krista.¹⁴ Krštenjem i vjerom bivamo pridruženi Kristu da bismo već sada živjeli novim životom koji nam dariva uskrsli Gospodin.¹⁵ U Prvoj poslanici Solunjanima središnji moralni pojam je obraćenje od mrtvih idola živomu Bogu koje se nakon krštenja treba sve više produbljivati. Apostol hvali povijesne naslovnike što prakticiraju bratoljublje (*philadelphia*) jer su od Boga Židovi i Grci, robovi i slobodnjaci, naučili ljubiti jedni druge. Potiče ih neka mirno žive, rade svojim rukama i časno se ponašaju »prema onima vani« (1 Sol 4,9-12).¹⁶ U zaključku potiče krštenike poganskog porijekla da budu velikodušni prema svima, da nikome ne uzvraćaju zlo novim zlom te da uvijek promiču dobro jedni prema drugima i prema svima (1 Sol 5,15).

Metafora o vjernicima kao jednom tijelu u Kristu u kojega su svi kršteni snažno je prisutna u Poslanici Galaćanima (Gal 3,26-29). Nekoć suprotstavljene Židovi i Grci, robovi i slobodnjaci, muškarci i žene postaju krsnom vjerom *heis en Hristo Jesou* – jedan u Kristu Isusu. Život u vjerničkoj zajednici traži »vjeru ljubavlju djelotvornu«, ispunjavanje Kristova zakona ljubavlju prema bližnjemu, izbjegavanje djela tijela i otvorenost djelu Duha (Gal 5,6. 14.16-24). U odlomku o djelima tijela i plodu Duha Pavao razmišlja sociološki, jer iznosi

koji ga je oslobodio i usvojio za sina. Adaptirao je šest grčkih drama za rimsku pozornicu. Seneka ovdje tumači njegovu izreku u pozitivnom smislu: ne odbacujem ništa što je humano, čime mogu ljudima pomoći.

¹³ Izvornik: »Habeamus in communione; nati sumus. Societas nostra lapidum fornicationi simillima est, quae casura, nisi in vicem obstarent, hoc ipso sustinetur« – Interpunkcije za latinski tekst preuzimam iz: *Seneca, Ad Lucilium epistulae morales, III, With an English Translation by Richard M. Gummere*, Cambridge – Massachusetts, 1962., 90.

¹⁴ Usp. PAPIŃSKA BIBLIJSKA KOMISIJA, *Biblija i moral. Biblijski korijeni kršćanskog djelovanja*, Zagreb, 2010. Izvornik je objavljen 2008. godine. Prema ovom dokumentu »objavljeni moral« temelji se na Božjem daru saveza te na primjeru i riječima Krista Gospodina. Dokument je na hrvatskom prikazao: Anto POPOVIĆ: »Biblija i moral« – prema dokumentu Papinske biblijske komisije, u: *Bogoslavska smotra*, 79 (2009.) 2, 371-392.

¹⁵ Dokument Papinske biblijske komisije, *Biblija i moral* od 11. svibnja 2008., br. 86-87 Pavlov moralni nauk centrirao oko življenja s Bogom već sada te u tom smislu oko realiziranog kraljevstva Božjega.

¹⁶ Usp. Ugo SCHNELLE, *Die Ethik des 1. Thessalonicherbriefes*; George P. CARRAS, *Jewish Ethics and Gentile Converts: Remarks on 1 Thess 4,3-8*, u: Raymond F. COLLINS (ur.), *The Thessalonian Correspondence*, Leuven, 1990., 295-305, 306-315.

petnaest mana koje vjernici trebaju izbjegavati i devet vrlina koje trebaju njegovati.¹⁷ Te mane i vrline pretežno se odnose na život s drugim ljudima i odgovorno služenje slobodom.¹⁸ »Dok imamo vremena, činimo dobro svima, ponajprije domaćima u vjeri« (Gal 6,10).

Prva Korinćanima je eminentni pastoralni spis o kršćenicima kao jednom tijelu u Kristu, snagom Duha, koji Crkvu sabire i ujedinjuje.¹⁹ Yung Suk Kim analizira ovu poslanicu s aspekta etike kao življenja u tijelu Kristovu. Spominjemo neke važnije tekstove. Nakon strukturalne zahvale za vjeru i karizme Korinćana (1,4-9), Pavao izražava ogorčenost zbog podjela na stranke u zajednici, moleći da svi budu iste misli i podsjećajući sljedbenike svoje »stranke« da Pavao nije za njih raspet te da nisu u njegovo ime kršteni (1,10-16). On propovijeda evanđelje o Kristu raspetom, koji je Židovima sablazan a poganima ludost, ali je pozvanima između Židova i pogana Božja snaga i Božja mudrost (1,17-31). On i Apolon su Božji suradnici a kršteni vjernici su Božja njiva, Božja građevina, hram Božji i prebivalište Duha Božjega (2,5-17). Korinćani su se krštenjem »oprani, posvetili, opravdali u imenu Gospodina našega Isusa i u Duhu Boga našega« (6,11). Sudjelujući u liturgiji »čaše blagoslovne« i »lomljenja kruha« kršćenici očituju i izgrađuju zajedništvo s Kristom i međusobno: »Budući da je jedan kruh, jedno smo tijelo mi mnogi: ta svi smo dionici jednog kruha« (10,16-17). Ovdje *soma* ima dva sloja značenja: tijelo Krista raspetog i uskrslog i Crkva-tijelo. Ovo znači da Crkva nije *slična* nekom socijalnom tijelu, nego *jest* jedno tijelo u Kristu, i to konkretna zajednica krštenih koja se pod vodstvom zakonitog starješine sabire na slavljenje euharistije kao spomena Kristove smrti i uskrsnuća. Apostol izražava ogorčenost zbog zloporabe Večere Gospodnje kao spomen-čina Kristove smrti i uskrsnuća, jer bogati članovi zajednice dođu ranije i potroše hranu predviđenu za bratsku gozbu tako da »jedan glada i drugi se opija« (11,21). On snažno podsjeća Korinćane koji su prihvatili Krista kao sveopćeg Gospodina i Spasitelja: »Ta u jednom Duhu svi smo u jedno tijelo kršteni, bilo Židovi bilo Grci, bilo robovi, bilo slobodni. I svi smo jednim Duhom napojeni. Ta ni tijelo nije jedna ud, nego mnogi« (12,13-14). U nastavku ovog poglavlja Pavao ističe da kršćenici različitih sposobnosti

¹⁷ Usp. Walter Bo RUSSELL, III, *The Flesh/Spirit Conflict in Galatians*, Lanham (Maryland), 1997., 159-167.

¹⁸ Usp. Mato ZOVKIĆ, Grijeh prema Pavlu kao otuđenje od Boga i ljudi, u: Mato ZOVKIĆ, *Poslužitelj Krista Isusa među poganima'*. Egzegetsko-teološke studije o Pavlu, Sarajevo, 2008., 399-420.

¹⁹ Usp. Yung SUK KIM: *Christ's Body in Corinth. The Politics of a Metaphor*, Minneapolis, 2008.; Michelle V. LEE, *Paul, the Stoics and the Body*, 77-83 razlaže Senekina moralna načela koja su zgusnuto sadržana u *Ep.* 94 i *Ep.* 95.

i karizma mogu pomagati jedni drugima kao što dobrobit ljudskog tijela ovisi o doprinosu svakog uda. U 13. poglavlju govori o ljubavi (*agapē*) kao najpotrebnijoj vrlini u ljudskoj i vjerničkoj zajednici, a u poglavlju 14. o konstruktivnoj uporabi karizma u Crkvi-tijelu koje se treba izgrađivati. U Crkvi-tijelu svi krštenici imaju svoje mjesto i ulogu, nitko nije nevažan. Krštenik je u Crkvi na pravom mjestu kada uvažava svoju ugrađenost u cjelinu te svoje življenje i djelovanje gleda kao služenje cjelini.²⁰

U Korintu Pavlova vremena postojao je hram boga zdravlja Asklepija u kojem su bolesni hodočasnici među votivne darove ostavljali različite udove tijela od ispečene gline. Uz hram je postojalo plivalište i Pavao je za vrijeme svoga boravka u gradu mogao zbog toga koji put poći tamo »te je gledanje tih darova, stoga što je bio svjestan da filozofi rado uspoređuju svemir s ljudskim tijelom, moglo utjecati na oblikovanje njegova pojma Crkve kao tijela, kako je posebice izraženo u 1 Kor 12. Jedino ovdje (značajno je da je ova poslanica upućena Korintu), među svim slučajevima gdje upotrebljava ovu metaforu, govori o rukama, nogama, očima, spolnim organima i tako dalje kada tvrdi da ne samo svi članovi Crkve imaju ulogu nego da svaki ima svoje mjesto bez kojega bi bilo spriječeno funkcioniranje tijela kao cjeline«²¹. Iz okolnosti da u izrazu *sōma Hristou* nema člana u genitivu *Hristou*, David J. Williams izvodi da je Crkva-tijelo koje pripada Kristu, on njime upravlja, ali i da je povezana zajednica koja Kristu daje tjelesnu prisutnost, ona je njegov glas, njegove ruke, njegove noge. Yung Suk Kim čita 1 Kor iz konteksta današnje pluralnosti te vidi u metafori o Crkvi-tijelu poziv na poštivanje različnosti u Crkvi i svijetu. On ovdje vidi Pavlov multikulturalizam, jer Bog zove ljude da rade za svijet u kojem možemo živjeti u miru, svjesni razlika i zajedničkih potreba, ne podliježući individualizmu ni relativizmu. Etika različnosti potiče na odgovorno življenje u zajednici i brigu jednih za druge. Pavao nudi viziju življenja u različnosti, uz kritičnu svijest o samom sebi u prisutnosti drugih te solidarno zauzimanje za druge i za okoliš.²²

U Poslanici Rimljanima Pavao uči da su svi ljudi u konačnici odgovorni Bogu za svoje postupke, pogani i Židovi, te da će Bog suditi onima koji čine zlo i darovati mir onima koji čine dobro (Rim 2,1-11). On ovim pripravlja čitatelje na glavnu misao te poslanice: svi su ljudi grješnici i trebaju darovano oprav-

²⁰ Usp. Jakob KREMER, *Der Erste Brief an die Korinther*, Regensburg, 1997., 268-279; Raymond F. COLLINS, *First Corinthians*, Collegeville (Minnesota), 1999., 458-461, uspoređuje stoičku i Pavlovu uporabu metafore o tijelu te citira Senekino djelo *De ira* II, 31, 7.

²¹ David J. WILLIAMS, *Paul's Metaphors*, 89.

²² Yung SUK KIM, *Christ's Body in Corinth. The Politics of a Metaphor*, 97-102.

danje po vjeri u Krista (3,21-31). Od krštenika traži da razabiru što je volja Božja, što je dobro i Bogu milo (12,2). U tom ozračju ponovno se služi metaforom o tijelu u kojem su krštenici udovi jedni drugima: »Jer kao što u jednom tijelu imamo mnogo udova, a nemaju svi isto djelovanje, tako smo i mi, mnogi, jedno tijelo u Kristu, a pojedinci udovi jedan drugomu. Dare pak imamo različite po milosti koja nam je dana. Srdačno se ljubite pravim bratoljubljem i sestroljubljem (*philadelphia*²³). Pretječite jedni druge poštovanjem. Radujte se s radosnima, plačite sa zaplakanima!« (12,3-15). Ovaj odlomak počinje pozivom na poniznost, jer se štovanje jedinoga Boga treba odražavati odgovornim življenjem u vjerničkoj i društvenoj zajednici. Od karizmatičara traži Apostol da svoje darove koriste na dobro svih.²⁴ U r. 9. poziva Pavao krštenike Rima na nehinjenu ljubav i tumači to načelo kao zaziranje od zla i prijanjanje uz dobro. Zatim u r. 10-13 slijedi deset participirnih imperativa s načelima odgovornog življenja u crkvenoj zajednici, a u r. 14-21 su poticaji na takvo ponašanje prema poganskim sugrađanima, da odražavaju dobrotu Božju prema svima ljudima i konačni sud prepuštaju Bogu. Egzegeti ovdje vide oslanjanje na postojeću tradiciju koja se nadahnjivala Isusovim primjerom. Pavao je mogao računati sa stoičkim učenjem o državi kao jednom tijelu u kojem vladar i podložnici ovise jedni o drugima. Takve misli bile su zacijelo proširene među krštenicima Rima i Pavao ih je ugradio u pouku o etičnom ponašanju u svjetlu osobne vjere u jedinoga Boga.

Prema Poslanici Efežanima, Crkva je tijelo proslavljenog Krista i »punina onoga koji sve u svima ispunjava« (Ef 1,22-23). Krštenici židovskog i poganskog porijekla imaju po Kristu u Duhu pristup k Bogu i zato su »sugrađani svetih i ukućani Božji«. Crkva je građevina koja raste u hram svet u Gospodinu (2,14-22). Opremljeni karizmama i službama, krštenici izgrađuju tijelo Kristovo u ljubavi (4,7-15). U 5,21 – 6,9 sliku o Crkvi kao tijelu Kristovu ovaj sveti pisac primjenjuje na vjerničke i ljudske odnose između muževa i žena, roditelja i djece te gospodara i robova. Iako današnji čitatelji osjećaju kako se pisac zbog uklapanja kršćanstva u pogansko društvo morao nekritično osloniti na stoičko učenje o redu u društvu, često previđaju uvodno načelo: »Podložni budite jedni drugima u strahu Kristovu« (5,21). Međusobna podložnost uključuje poniznost i otvorenost poticajima Duha. Izraz *en phobō Hristou* može

²³ U grčkom *adelphos* znači brat a *adelphē* sestra. Zato *philadelphia* znači bratoljublje i sestroljublje.

²⁴ Usp. komentar Rim 12,1-21, u: Joseph A. FITZMYER, *Romans*, New York, 1993., 637-661. Također usp. Jorge SÁNCHEZ BOSCH, *Le Corps du Christ et les charismes dans l'épître aux Romains*, u: Lorenzo DE LORENZI (ur.), *Dimensions de la vie chrétienne (Rm 12-13)*, Rome, 1979., 51-83.

se razumjeti kao »iz straha pred Kristom« ili »iz poštovanja prema Kristu«. On pretpostavlja starozavjetno poimanje straha Božjega kao podložnosti i poštovanja prema Bogu. »Budući da se ova riječ upotrebljava u kontekstu Kristove ljubavi koja je veoma opširno obrazložena u ovoj poslanici, najbolje ju je razumjeti kao referencijalni strah ili poštovanje. Ovo svojstvo 'straha' potiče vjernike da se podlažu drugima unutar tijela. Prakticiranje međusobnog podlaganja u strahu Kristovu ne treba biti suženo na čisto crkveno služenje nego ga treba primjenjivati u svagdanjem životu, na radnom mjestu, kod kuće ili na društvenim skupovima dvojice ili više vjernika. Iako ovaj stih prikazuje zaključno obilježavanje vjernika ispunjenog Duhom, što je počelo u 5,18, on služi kao oslonac za cijeli sljedeći odsjek. Ta će misao biti razvijena u odsjeku 5,22 – 6,9. Ovo je presudni stih, jer podložnost svakog vjernika zbiljski ovisi od ispunjenosti Duhom.«²⁵ Načelom o podložnosti svih svima iz poštovanja prema Kristu počinju tzv. propisi o kućnom ponašanju (*Household Code, Haustafel*) kakvi postoje još u Kol 3,18 – 4,1; 1 Pt 2,18 – 3, 1 Tim 2,8-15; 6,1-10 i Tit 2,1-10. Tumačenje ovih propisa u povijesti egzegeze ovisilo je veoma od društvenih prilika tumača i naslovnika. Današnji egzegeti skreću pozornost da vlast muževa, roditelja i gospodara nije tiranska. Muževi koji ljube i žrtvuju se poput Krista mogu očekivati podložnost žena i djece (Ef 5,25-27.28). Roditelji ne smiju srditi svoju djecu (6,4), gospodari trebaju imati na umu da je Bog vrhunski vladar njih i robova (6,9).

Ograničavajući se na metaforu o tijelu u 1 Kor i kod Seneke, Michelle Lee vidi sličnost u »principima« i »zapovijedima«. Principi su tumačenje kako je svijet jedan a zapovijedi potiču na socijalno ponašanje: »Nastojala sam pokazati da je Pavao pod utjecajem stoicizma po načinu kako shvaća Korinćane kao ujedinjeno tijelo time što su udovi (članovi) univerzalnoga novog čovječanstva. Međutim, trebamo gledati ne samo na sadržaj nego i na metodu. Pavao želi poučiti korintsku zajednicu tako da mogu istinski shvatiti svoj korporativni identitet u Kristu. On ne traži tek izvanjsku promjenu u njihovu vladanju, nego duboku primjenu u njihovu načinu razmišljanja o sebi i drugima. Pavao vjeruje da trebaju razumjeti svoju povezanost kao udovi ujedinjenog čovječanstva kako bi se ispravno ponašali kao zajednica. Ako to shvate, mogu postati zajednica koja ljubi i tako zorno pokazuje što su sljedbenici raspjeta Krista.«²⁶

²⁵ Harold W. HOEHNER, *Ephesians. An Exegetical Commentary*, Grand Rapids, Michigan, 2003., 719-720. Cijeli odsjek 5,15-6,9 naslovio je »Walk in the Wisdom – Hodite u mudrosti«. Hod je ovdje starozavjetna slika za moralni život.

²⁶ Michelle V. LEE, *Paul, the Stoics and the Body of Christ*, 200.

2. I robovi su ljudi

Seneka i Pavao djelovali su u svijetu kada je posjedovanje ljudi kao robova bila veoma proširena i zakonita pojava. Robovi su bili oni koje je rodila majka ropkinja, zatim oni koji su u ratu zarobljeni pa su im pobjednici poštedjeli živote i učinili ih korisnim radnicima u svojim domaćinstvima te oni koji nisu mogli otplatiti obiteljske ili osobne dugove. Seneka i Pavao razlikuju duhovno ropstvo kojemu podliježu svi što robuju vlastitim strastima od socijalnog ropstva koje je nužno zlo. Obojica potiču ljude neka se oslobađaju svojih strasti i neka humano postupaju prema robovima.

Seneka

U *De beneficiis* III,18-22 filozof pita mogu li robovi iskazivati istinska dobročinstva svojim gospodarima unatoč svojoj totalnoj ovisnosti o njima. Odgovara pozitivno: »Tko niječe da rob ponekad može iskazati dobročinstvo svome gospodaru, ne poznaje ljudsko pravo (*ignarus est juris humani*), jer nije važan položaj nego nakana onoga koji iskazuje. Vrlina (*virtus*) nikome ne zatvara vrata; svima je otvorena, sve pripušta, sve zove, one koji su rođeni slobodni, slobodnjake, robove, kraljeve, prognanike; njezin odabir ne određuje obitelj niti plaćanje poreza – zadovoljava se golim ljudskim bićem. Kad bi robu socijalna nevolja ili strah od neslućene kazne priječili pravo da čini dobro, ista bi smetnja postojala kod kraljeva podložnika ili časnikova vojnika, jer ovi vrše vlast na različitoj razini. Međutim, podložnici daju darove svojim kraljevima i vojskovođama, dakle gospodarima. Rob može biti pravedan, jak, velikodušan, a to znači da može također iskazivati dobročinstvo, jer je i to vid vrline. Robovi prema tomu mogu svojim gospodarima iskazivati dobročinstva a često im i život spase. Rob svakog dana zadužuje svoga gospodara, jer ga prati na putovanju, dvori ga u bolesti, uz velike napore obrađuje njegovo imanje. Međutim, dobročinstvo je ono što netko čini i kad ne mora, a rob ne smije uskraćivati usluge. Stoga neki govore da on ne iskazuje dobročinstvo, nego se jednostavno pokorava. I u takvim okolnostima ističem da je rob u mnogome slobodan.« Zatim nabraja primjere kada robovi brane svoje gospodare od nasilnika i radije podnose torture nego da izdaju protivnicima njihove interese. »Vara se tko misli da ropstvo obuhvaća cijeloga čovjeka. Njegov bolji dio je izuzet (*pars melior excepta est*). Gospodar može raspolagati samo tijelom, ali je duh (*mens*) gospodar samoga sebe te tako slobodan i čvrst da ga ni zatvor tijela u koje je zatvoren ne može spriječiti u služenju vlastitim moćima, težeći za velikim ciljevima i uzdižući se u visine da druguje sa zvijezdama. Sudbina

izručuje tijelo gospodaru; to on kupuje i prodaje, ali se unutarnji dio ne može dati u ropstvo« (III,20).

U *De clementia* ističe da okrutni vladari ubijanjem povećavaju broj svojih neprijatelja (*regia crudelitas auget inimicorum numerum tollendo* – I,8). Vladar kojega štite iskazana dobroćinstva ne treba tjelesne čuvar, a oružje koje nosi služi mu samo za ukras (I,13). »Pohvalna je umjerenost pri zapovijedanju robovima (*servis imperare moderate laus est*). Pri kupovanju ljudi razmišljaj ne o tome koliko kupljeni mogu podnijeti patnje a da se ne osvećuju, nego o tome što ti nalaže načelo pravednosti i dobrote koje traži opraštanje također zarobljenicima i kupljenim robovima. Tim više traži da ne zlostavljaš slobodno rođene, oslobođene i čestite koje nadvisuješ položajem ali su ti predani u zaštitu, ne u ropstvo. Robovima je dopušteno pobjeći u zaštitu kipa nekog boga; iako je sve dopušteno u odnosu na roba, ipak postoji nešto u postupku prema ljudskom biću što zabranjuje opće pravo ljudskih bića (*commune jus animantium* – I,18)«.

U *De ira* Seneka potiče gospodare da ne kažnjavaju robove dok su bijesni: »Zašto ne mogu osloboditi šibanja i okova svojega roba zbog jednog glasnijeg odgovora i prkosnijeg izraza lica ili što odmah ne dotrči na svaki moj mig? Tko sam ja da moje uši ne smije ništa povrijediti? Mnogi su oprostili neprijateljima, a zar da ja ne oprostim lijenčinama, nemarnjacima i brbljavcima?« (III,24). Filozof savjetuje da se ne ljutimo na jedne zbog straha, na druge zbog poštovanja, na treće zbog prezira. U tom duhu nastavlja: »Bez sumnje činimo veliku stvar ako malog roba pošaljemo u zatvoreničku prostoriju. Čemu žuriti da ga odmah išibamo ili mu prelomimo gležnjeve? Neće propasti naša vlast, ako kaznu odgodimo. Pričekajmo dolazak vremena kada ćemo moći sami sebi zapovijedati, jer bismo sada govorili pod pritiskom srdžbe. Kad ona odstupi, vidjet ćemo kako treba procijeniti taj spor. U ovome se posebno varamo: uzimamo mač i pristupamo smrtnoj kazni, stavljamo u okove i zatvor, osuđujemo na gladovanje za prijestupe koji trebaju biti kažnjeni lakšim šibanjem« (III,31). Dok iznosi savjete za oslobađanje od srdžbe, Seneka spominje primjer ljutnje na vratara u advokatskom uredu ili roba na ulazu u bogataševu kuću koji priječi ulaz nepoznatim osobama: »Ljutiš se, dakle, na psa čuvara? A pas koji jako laje biva ublažen hranom koju dobije. Stoga se povuci i nasmij se!« (III,37).

Epistula 47 je uputa prijatelju Luciliju o humanom postupanju prema vlastitim robovima. Talijanski prevoditelj Giuseppe Monti dao je toj poslanici naslov: »I robovi su ljudi.«²⁷ Na početku filozof hvali prijatelja što postupava veoma srdačno prema svojim robovima te ismijava one koji tvrde da bi im

²⁷ Lucio Anneo SENECA, *Opere morali*, 155-159: »Anche gli servi sono uomini«.

objedovanje s robovima u kući bilo narušavanje vlastite časti. Ruga se onima koji su okrutni prema robovima te im ne dopuštaju govoriti u kući pa je razumljivo da loše govore o gospodaru iza leđa, dok im ne dopušta govoriti otvoreno s njime i pred njim. Poslovicu takvih robovlasnika: »Koliko robova, toliko neprijatelja« pobija tvrdnjom: »Oni nam nisu neprijatelji, nego ih mi činimo neprijateljima! Ne govorim o drugim nehumanim okrutnostima kojima se robovima ne služimo kao ljudima, nego ih zlorabimo kao da su životinje.« Zgraža se nad vlasnicima koji ostarjele robove izlažu na tržnici s natpisom o njihovim karakteristikama, zaboravljajući sve usluge koje su im ti robovi godinama činili. Seneka potiče prijatelja: »Uvidi da je onaj koga ti nazivaš robom iste naravi, gleda isto nebo te diše, živi i umire kao ti. Kao što ti njega možeš gledati kao slobodnoga tako on tebe može gledati kao roba. U vrijeme Varova uništenja sudbina je srozala mnoge muškarce plemenitog porijekla koji su po vojnoj karijeri težili za dostojanstvom senatora te neke svela na položaj pastira a neke na položaj čuvara. Sada ti preziri čovjeka koji je u nesretnom položaju, a dok njega prezireš i ti možeš pasti u taj položaj. *Sa svojim podložnikom postupaj kako bi htio da tvoj nadležni postupa prema tebi.* Kad razmišljaš što ti je dopušteno u odnosu na tvoga roba, pomisli također što je dopušteno tvome gospodaru u odnosu na tebe. Odgovorit ćeš mi da ti nemaš gospodara. Još si mlad, mogao bi ga imati. Zar ne znaš u kojoj su dobi učinjeni robovima Ekuba, Kres, Darijeva majka, Platon, Diogen? Budi blag i srdačan s robom, pripusti ga na razgovor s tobom, pitaj ga za mišljenje pri donošenju odluka, pozovi ga za svoj stol.« One koji to odbacuju Seneka podsjeća da su stari Rimljani gospodara nazvali ocem obitelji (*patrem familiae*) a robove ukucanicima (*familiares*) te ustanovili blagdan kada gospodari objeduju s robovima a to nije jedini dan za taj običaj. Robovima su povjeravali važne službe. Predlaže da one koji obavljaju neugledne zanate i usluge ne cijesimo po njihovu zanatu, nego po njihovoj moralnosti: »Zanate dodjeljuje slučaj, a moralnost svakoga ovisi od njega. Neke pozivaš za svoj stol zato što su dostojni, a neke da postanu dostojni. Ono što je na njima ropsko zbog njihova staleža bit će ispravljeno druženjem s obrazovanim osobama. Dragi Lucilije, prijatelje ne trebaš tražiti samo na forumu ili u senatu. Isprobaj i uvjeri se. Kao što je lud onaj koji kupuje konja pa pregleda sedlo ili uzdu a ne životinju, još je luđi onaj koji čovjeka sudi po odijelu ili socijalnom položaju koji je kao ogrtač kojim se čovjek zaogrće. Netko će mi uzvratiti: 'On je stalno rob'. Možda je u duhu slobodan. Nijedno ropstvo nije sramotnije od dobrovoljnoga. Stoga neka te oni prepredeni ne odvrate od pokazivanja tvojim robovima srdačnosti i superiornosti koja nije oholost. Neka robovi imaju prema tebi osjećaj poštivanja

radije nego straha!« Gospodari koji imaju robove ne bi se smjeli ponašati poput okrutnih vladara koji nalaze priliku da nanose zlo tvrdeći kako su ih podanici uvrijedili i time opravdavaju nova nasilja.

Pavao

Već smo spomenuli Gal 3,28 gdje Pavao poučava krštenike poganskog porijekla da kod onih koji su krsnom vjerom obukli Krista ne bi više smjelo biti robova i slobodnjaka. Ovo prvenstveno znači da su kršćanstvo kao vjeru u jednoga Boga prihvaćali i robovi i slobodni. Krsnim pridruženjem Kristu i Crkvi nastaje novo stvorenje (*kainē ktisis* – Gal 6,15). Krštenih robova bilo je i u korintskoj zajednici gdje Apostol traži da svatko ostane u onom zemaljskom zvanju i položaju u kojem je primio Božji poziv na vjeru: »Jer tko je u Gospodinu pozvan kao rob, slobodnjak je Gospodnji. Tako i tko je pozvan kao slobodnjak, rob je Kristov« (1 Kor 7,17-24). Ovim Pavao potiče na bratsko i sestrinsko prihvaćanje unutar crkvene zajednice kao tijela Kristova, ne ulazeći u politički problem ropstva.²⁸

Vrlo dirljiv dokument o Pavlovu stavu prema robovima je Poslanica Filemonu. U njoj Apostol iz zatvora moli svoga suradnika Filemona da bude milosrdan prema odbjegli robu Onezimu. Onezim se vjerojatno sjećao Pavlove humanosti iz vremena njegova boravka tamo, ali tada nije pristupio kršćanstvu zajedno s gospodarevom obitelji. Pobjegao je, našao Pavla, vjerojatno u Rimu i poželio postati kršćanin. Pavao ga je poučio, krstio i šalje ga »vlasniku« kao brata s molbom da bude milosrdan te da ga prepusti Pavlu za suradnika.²⁹ Dirljiv je središnji dio u kojem Pavao roba i gospodara stavlja na razinu braće: »Možda baš zato bi začas odijeljen da ga dobiješ zauvijek – ne kao roba, nego više od roba, kao brata ljubljenoga, osobito meni, a koliko više tebi, i po tijelu i po Gospodinu. Smatraš li me dakle drugom, primi ga kao mene« (r. 15-17). Pred državom Filemon i Onezim ostaju gospodar i rob, ali u kršćanskoj zajednici postali su braća u Kristu Gospodinu i ta nova veza važnija je od građanskih odnosa. Gnilka ovdje navodi Senekinu *Ep.* 31,11; 44,1-3; 47,10 o bratstvu

²⁸ Usp. Franz LAUB, *Die Begegnung des frühen Christentums mit der antiken Sklaverei*, Stuttgart, 1982. Od komentara 1 Kor 7,17-24 posebno korisnim nalazim: Anthony C. THISELTON, *The First Epistle to the Corinthians. A Commentary on the Greek Text*, Grand Rapids (Michigan), 2000., 544-565.

²⁹ Usp. introdukcijski pregled ove poslanice i njezinu teološku vrijednost u: Raymond E. BROWN, *Uvod u Novi zavjet*, Zagreb, 2008., 497-506. Za dobar komentar usp. Joachim GNILKA, *Der Philemonbrief*, Freiburg, 1982. U ekskursima »Haus, Familie und Hausgemeinde«, 17-53, i »Die Sklaven in der Antike und im frühen Christentum«, 54-81, stavio je Pavlovo učenje i očekivanje u kontekst rimske države i prve Crkve.

svih ljudi. Osim ovdje, Pavao još u 1 Kor 15,58 i Fil 4,1 govori o »ljubljenom braći«. On inače oslovljava kršćane kao braću i sestre³⁰ oko 110 puta. »Apostol ističe da je već doživio Onezima kao ljubljenog brata. Zato bi se Filemon trebao dati uvjeriti da to još više vrijedi za njega. Onezim naime pripada njegovoj kući, njegovoj familiji. On također treba Onezima doživjeti kao ljubljenog brata na dva načina – po tijelu i po Gospodinu. Obje uporabe ove formule, osobito je ova o kući tipično pavlovska, susrećemo zajedno samo ovdje. One redovno označuju suprotnost. Onezim je ljubljeni brat u ozračju zajedničke vjere. To se više jedva može opovrgavati. Ali on to treba biti također *en sarki*, u ozračju svijeta, u čisto ljudskim odnosima, u svakodnevnim životnim prilikama, *'in the affairs of this world'* (Lightfoot). Prevladavanje ropstva događa se po Duhu Kristovu koji je Duh ljubavi.«³¹

3. Zlatno pravilo ili pozitivna recipročnost

»Ne čini drugome što ne želiš da on tebi čini« ili pozitivno: »Postupaj prema drugome tako kako želiš da on prema tebi postupa«. U Pavlovo i Senekino doba ovo etičko načelo postojalo je kod Židova, Grka i Rimljana. U pisanom obliku sadrži ga Stari i Novi zavjet (Tob 4,15; Mt 7,12; Lk 6,31), zatim rabinske izreke, židovski helenistički spisi te grčki i rimski filozofi. Od 18. st. nazvano je zlatnim pravilom ili načelom pozitivne recipročnosti³². Upotrebljavaju ga Pavao i Seneka, svaki iz svog nazora na svijet.

Seneka

Iz *De beneficiis* II,1 već smo naveli Senekino načelo: tako dajmo kako bismo željeli primiti – *sic demus quomodo vellemus accipere*. On predlaže da čitamo potrebe bližnjih te pomažemo i prije nego oni moraju zatražiti: »Neugodno je i teško morati reći oborena pogleda: 'Molim'. Prijatelj, i svaki koga želiš učiniti prijateljem pružajući mu uslugu, treba biti pošteđen toga. Makar netko i davao spremno, njegova dobrotvornost je iskazana prekasno ako je iskazana nakon

³⁰ Već smo spominjali da su u grčkom Novoga zavjeta *adelphoi* braća, *adelphai* sestre (bilj. 23). Samo jedno slovo razlike. Zato se u oslovljavanju »brat, braćo« misli i na zamijećene i krštene žene. Nažalost, u većini naših živih jezika upotrebljavaju se dvije imenice potpuno drukčijeg korijena tako da neki suvremeni prevoditelji upotrebljavaju tzv. inkluzivni jezik zbog aktivne prisutnosti žena u Crkvi i svijetu.

³¹ Joachim GNILKA, *Der Philemonbrief*, 52.

³² Usp. Jeffrey WATTLES, *The Golden Rule*, New York, 1996.; Mato ZOVKIĆ, Zlatno pravilo kao jedan od biblijskih temelja za ljudska prava, u: *Vjesnik Dakovačke i Srijemske biskupije*, 131 (2003.) 11, 715-719.

zamolbe. Stoga trebamo pogađati želju potrebnoga a kad je shvatimo, trebamo ga poštediti od upravljanja molbe. Znaj da će se ljudi ugodno sjećati onog dobročinstva koje je iskazano vlastitom inicijativom. Ako ne uspijemo spriječiti potrebnoga da uputi zamolbu, presijecimo ga da ne troši puno riječi« (II,2). U III,1 ističe da je najnezahvalniji onaj koji zaboravlja da je primio dobročinstvo. Budući da se dobročinstva mogu iskazati u jednom obliku a primiti u drugom, teško je ustanoviti jednakost u iskazivanju dobročinstava. Često nema vidljivih dokaza za najveća dobročinstva, jer su većinom skrivena u tihoj savjesti dvojice kojih se tiču (III,9-10). U III,22 ističući da robovi mogu činiti dobro svojim gospodarima, pita tko bi mogao biti tako velik da ga sudbina ne bi mogla prisiliti na traženje usluge od najnižih. U *De clementia* I,7 ističe da bi vladar prema građanima morao biti takav kao što želi da bogovi budu prema njemu. Vladar koji iskazuje milosrđe najbolje se štiti od urote i zasjede, jer je »ljubav građana neosvojiva utvrda« (I,19).

U *De ira* među savjetima za oslobađanje od srdžbe je i ovaj: »Stavimo sebe u položaj onoga na koga se srdimo, jer nas sada srđi nepravedno procjenjivanje nas samih a nećemo trpjeti ono što bismo sami željeli činiti (*quae facere vellemus pati nolumus* – III,12). Filozof predlaže uzajamno poštovanje: »Svi smo mi nepromišljeni i nerazboriti, svi smo nezadovoljni, svadljivi, častohlepni – zašto da blažim riječima skrivam javni čir?; svi smo zlobni. Stoga sve što netko na drugome kudi, naći će na sebi. Zašto ukazuješ na bljedilo jednoga i mršavost drugoga? To je pošast. Stoga budimo jedni prema drugima ljubazniji (*placidiores*), jer smo zli i živimo među zlima. Samo nas jedna stvar može činiti mirnima: savez uzajamne uljudnosti (*mutuae facilitatis conventio*). 'Onaj je meni već naškodilo a ja njemu još ne'. Međutim, i ti si nekoga već ozlijedio ili ćeš ozlijediti. Nemoj gledati samo na ovaj sat ili ovaj dan, nego ispitaj cijelo stanje svoga duha, jer iako nisi učinio ništa zla, još možeš učiniti« (III,26). Kao sredstvo moralnog napredovanja preporuča svagdanji ispit savjesti: »Sva čula treba privoditi pokornosti. Ona su po naravi pokorna ako ih ne kvari duša koju svaki dan trebamo pozivati na polaganje računa. Kakav san dolazi poslije ispitivanja samoga sebe, kako miran, kako dubok i slobodan kad nas duh pohvali ili ukori, kad imamo nadglednika i potajnog ispitivača našega vladanja!« (III,36).

Vidjeli smo da u *Ep.* 47 Seneka hvali svoga prijatelja Lucilija što humano postupa prema robovima. U tom Pismu donio je veoma jasnu formulaciju načela o pozitivnoj recipročnosti: »*Sic cum inferiore vivas, quemadmodum tecum superiorem velis vivere*. Prema svomu podložniku postupaj tako kako bi htio da tvoj nadležni postupa prema tebi!«

Pavao

Iz proučavanja Pavlovih poslanica poznato je da nakon naslova i pozdrava zahvaljuje Bogu za vjeru naslovnika. Zahvala kao formalna struktura najduža je u Prvoj poslanici Solunjanima (1,2 – 3,10), jer Apostol zahvalom Bogu i pohvalom obraćenicima za ustrajnost u primljenoj vjeri izražava ushićenje što su od njega i suradnikâ »primili riječ poruke Božje, ne riječ ljudsku, nego kakva uistinu jest, riječ Božju koja i djeluje u vama, vjernicima« (2,13). Kršćanski moral Pavao tu veže uz Kristovu parusiju nadajući da će vjernici biti njegova radost i vijenac o Dolasku Gospodina Isusa (2,19). Pred Božjim sudom, koji sigurno predstoji, pojavit će se vjernici i svi ljudi. Dva odlomka etičkih uputa (4,1-12 i 5,12-25) usko su povezana s potrebom moralne budnosti pred Kristov dolazak (4,13-18 i 5,1-11). Već smo spominjali da tu apostol hvali solunske krštenike za iskazano bratoljublje (*philadelphia*) prema članovima vlastite zajednice i drugima u Makedoniji te potiče: »Trsite se mirno živjeti, svoje činiti i raditi svojim rukama, kako smo vam zapovjedili, te tako časno živite prema onima vani da nikoga ne trebate« (4,11-12). Ovo podsjeća na moralne upute helenističkih Židova koji su među poganskom većinom trebali vršiti svoje dužnosti i uzorno živjeti. Dužnost uzdržavanja samoga sebe vlastitim radom Pavao je tražio od Solunjana (2,9) kako bi mogao slobodnije propovijedati evanđelje. Od krštenika grčkog mentaliteta traži da ga u tomu nasljeđuju ne zbog prekidanja odnosa s poganskim susjedima, nego da budu sposobni pomagati kršćane i druge. U 5,13b ponovno traži od krštenika da gaje međusobni mir i nastavlja: »Potičemo vas, braćo: opominjite neuredne, sokolite malodušne, podržavajte slabe, budite velikodušni prema svima! Pazite da tko komu zlo zlom ne uzvraća, nego uvijek promičite dobro jedni prema drugima i prema svima« (5,14-15). Ovo je etika pozitivne recipročnosti unutar kršćanske zajednice i u odnosu na sugrađane drukčijih uvjerenja.

Već smo spominjali da u parenetskom dijelu Poslanice Galaćanima Apostol potiče vjernike neka nose bremena jedni drugih te neka čine dobro svima, posebno domaćima u vjeri (Gal 6,2.10). Slično u parenetskom dijelu Poslanice Rimljanima traži: »Nikome zlo za zlo ne vraćajte; zauzimajte se za dobro pred svim ljudima! Ako je moguće, koliko je do vas, u miru budite sa svim ljudima!« (Rim 12,17-18).³³

Spominjali smo dokument Papinske biblijske komisije iz 2008. *Biblija i moral* (usp. bilj. 14 i 15). U njemu se ističe da autori mudrosnih spisa u Bibliji Izraela i Crkve mogu služiti »kao biblijska podloga za dijalog s drugim religi-

³³ Usp. Mato ZOVKIĆ, *Poslužitelj Krista Isusa među poganima*, 308-334 (poglavlje »Mir s Bogom i s ljudima prema Poslanici Rimljanima«).

jama i traganje za globalnom etikom. Spasiteljski Bog Židova i kršćana također je Stvoritelj koji se objavljuje u svijetu koji je on stvorio« (br. 40). Pavlovu moralnu pouku Dokument izvodi iz sinkroničnog čitanja njegovih poslanica u kojima je posljednji cilj ljudskog života plod dinamizma pokrenutog prvim prihvaćanjem evanđelja i krštenja koji završava sjedinjenjem s Kristom. Dionišтво na vječnom životu ostvaruje se već u sadašnjosti otvorenošću djelovanju Duha Svetoga i vjerničkim hodom prema eshatonu. Duhovni rast usmjeren je prema budućem kraljevstvu Božjem (br. 85-87). U odsjeku »Pavao i filozofi njegova okruženja« (br. 109) istaknuto je Pavlovo uvažavanje naravnog zakona i ljudske savjesti (Rim 2,14-15). Pavao osuđuje poganske mane i robovanje tijelu tako da »određen broj njegovih načela i poticaja sliči pozitivnim i negativnim savjetima onodobnih filozofskih škola grčkoga svijeta. Literarne sličnosti ukazuju na literarno pozajmljivanje, što je dokazano za Gal 6,1-10, ali isto vrijedi za neke druge Pavlove ulomke (npr. 1 Kor 5,1). Iako se ne može govoriti o Pavlu plagijatoru ili o njegovoj pripadnosti određenoj filozofskoj školi, mnogi od njegovih stavova i poticaja blizi su onima stoika« (br. 109,2). Metaforu o Crkvi kao tijelu Kristovu Dokument tumači kao uključenje u saveznički narod Božji u kojem su pojedinci udovi ili loze na Kristu čokotu: »Iz tog temeljnog okvira odnosa slijedi da cilj ljudskog življenja nije oblikovanje samodostatne i u sebi savršene osobnosti, nego oblikovanje člana koji živi na savršen način odnose u koje je smješten. Odatle proizlazi da norme tog suživota ne može utvrditi pojedini član na suveren i autonoman način, nego predstavljaju baštinu zajednice i zajednica ih treba čuvati i razvijati. To ne dokida odgovornost savjesti pojedinca za vlastito djelovanje« (br. 127). Iz Apostolove vjere da je Crkva tijelo Kristovo Dokument objašnjava sličnost njegove etike temeljene na vjeri u Krista i filozofske etike njegova vremena temeljene na razumnosti ljudske naravi: »Moralni imperativi takve zajednice mogu se podudarati u određenim točkama s normama ponašanja izvedenim iz razuma (npr. poštivanje drugih), međutim njihov puni izražaj i ključna motivacija dolaze iz drukčijeg neposrednog izvora, tj. iz identiteta te zajednice kao tijela Kristova« (br. 129).

Zaključak

Sv. Jeronim (*De viris illustribus* 12) i Sv. Augustin (*Epistula* 153,14) čitali su Seneku i smatrali ga potajnim kršćaninom. Cijenili su ga i drugi latinski teolozi starine. U srednjem vijeku širena je apokrifna zbirka Pavlovih pisama Seneki i Senekinih Pavlu u kojima se uglavnom raspravlja o stilu i jeziku. Danas je sigurno da su te poslanice nastale u 4. st. te da je anonimni autor želio pota-

knuti kršćane da pouku o Isusu obuku u bolje književno ruho.³⁴ Natuknice u filozofskim enciklopedijama i prijevodi Senekinih djela koje sam ovdje citirao pokazuju da je Seneka kao stoički filozof privlačan i danas. Istina, on se u predlaganju odgovornog etičkog postupanja oslanja na ljudsku razumnu narav i zajedništvo svih ljudi. Pavao se u etičkom ponašanju i poučavanju naslanja na iskustvo osobnog susreta s uskrslim Kristom pred Damaskom i na ljubav Božju očitovanu prema svima ljudima u Kristu snagom Duha. Budući da su bili suvremenici, Pavao i Seneka susreću se u obrazlaganju odgovorne uporabe slobode, jer promatraju zajednicu kao jedno moralno tijelo, predlažu slobodnima da humano postupaju s robovima zato što su i oni ljudi te primjenjuju onda i danas prošireno načelo pozitivne recipročnosti: svi trebamo postupati prema drugima onako kako želimo da oni postupaju prema nama. To su načela koja i danas prihvaćaju tražitelji i podupiratelji univerzalne etike u pluralnom svijetu.³⁵

Summary

ELEMENTS OF UNIVERSAL ETHICS IN PAUL AND STOIC PHILOSOPHER L. A. SENECA

Mato ZOVKIĆ

Catholic Theological Faculty in Sarajevo
Josipa Stadlera 5, BIH – 71 000 Sarajevo
mato.zovkic@bih.net.ba

In his introduction the author presents universal ethics in modern inter-religious and cultural dialogue as a commitment of individuals and groups with different beliefs to shared moral values. In subsequent parts he compares numerous texts of Seneca and Paul at three levels: 1. metaphor on human community as one body with common rights and duties; 2. human dignity of slaves who should be treated humanely by their masters; 3. the duty to treat others as we would like them to treat us (golden rule or principle of positive reciprocity). His analysis is based on quotations or summaries of Seneca's works De clementia, De beneficiis, De ira, Epistula 47, 48, 95. Among Paul's letters he quotes 1 Thessalonians, Galatians, 1 Corinthians, Romans and Ephesians.

³⁴ Usp. Maria Grazia MARA: L'epistolario apocrifo di Seneca e San Paolo; Marta SORDI: I rapporti personali di Seneca con i cristiani, u: Antonio P. MARTINA (ur.), *Seneca e i Cristiani*, Milano, 2001., 41-54, 113-127.

³⁵ Usp. Carmelo VIGNA – Susy ZANARDO, *La regola d'oro come etica universale*, Milano, 2005.

He also brings out some interesting guidelines on similarity and differences in Pauline and Stoic ethics from the 2008 Document of the Pontifical Biblical Commission The Bible and Morality.

Key words: ethics, Seneca, Paul, stoics, rational human nature, shared values, community as one body, slaves, positive reciprocity, 2008 document The Bible and Morality of Pontifical Biblical Commission, inter-religious dialogue.